

хирургия, там растет и амбулатория и развиваются все другие стороны участковой деятельности врача; поэтому никоим образом нельзя ставить в зависимость развитие земской хирургии от сочувствия к ней врача. Но существуют и такие хирургические заболевания, лечение которых непосильно каждому врачу и в любой лечебнице; для таких больных следовало бы иметь специальные больницы» [17, 956]. На V (1904 р.) всероссийскому з'їзді хірургів він був обраний помічником головуєчого як широко відомий в країні визначний представник земської хірургії.

Поступово земська хірургічна допомога в усіх повітах інтенсивно збільшувалася кількісно та вдосконалювалася якісно. До загального наркозу додалось і місцеве знеболювання, що значно розширило можливість дільничної хірургічної допомоги.

У Херсонському повіті за 1913 р. тільки невеликих амбулаторних операцій було зроблено 8584. У структурі хірургічної допомоги в тих дільницях, де вона здійснювалася у значних обсягах, і в тих дільницях, де її було відносно мало спостерігались однакові тенденції: найбільше операцій зроблено з видалення зубів, на шкірі та підшкірній тканині; найменше операцій було з вправлення вивихів та накладання нерухомих пов'язок. Всього у повіті 1913 р. функціонували 29 сільських лікарських дільниць, де хірургічним хворим лікарі зробили досить багато невеликих операцій (8584), але кількість таких операцій у різних дільницях значно відрізнялася, що говорило про суттєвий потенціал збільшення земської хірургічної допомоги. Земський лікар В. Волков у «Обзоре хирургических пособий по Херсонскому уезду за 1911 год» про особливості такої допомоги говорив: «земская хирургия имеет свои отличительные черты, ставящие ее в особенные условия существования и развития: близость к населению, работа в гуще жизни, на глазах у всех, в обстановке деревенской тишины и бедности населения» [18, 130].

Отже, серед спеціальних видів земської медичної допомоги Херсонської губ. значне місце займала саме хірургічна допомога. Вона у багатьох випадках з успіхом здійснювалася в примітивних сільських умовах лікарняного стаціонару та амбулаторії. Адже земські лікарі вважали обов'язком, перш за все, займатися хірургічною діяльністю. Багато з них у цьому досягли таких обсягів і успіхів, про які видатний діяч громадської медицини, перший Херсонський губернський санітарний лікар М. Уваров у свій час сказав: «Мы видим на многочисленных примерах земской медицины, в том числе и нашей губернии, что иногда и в лачуге, и в глухой местности развивается работа земского врача, с успехом могущая поспорить с работой всей нашей губернской больницы» [19, 10]. Не дивлячись на труднощі, у повітах більшість лікарів активно займалися хірургічною діяльністю, найбільше серед них за земський період виділялися: в Олександрійському повіті Успенський – учень видатного вченого професора В. Караваєва, Г. Сокальський – рекомендований земству медичним факультетом Київського університету; в Єлисаветградському – І. Веккер, О. Юцевич, Г. Ребрина; Ананіївському – П. Волохов; Херсонському – В. Гиндін, Г. Гукович та ін. Саме така діяльність дільничних лікарів і склала славу земської медицини взагалі й особливо Херсонської губ., де вона вважалася однією з найкращих у країні.

1. Мирский М.Б. История медицины и хирургии: Уч. пос. – М., 2010.
2. Ребрина Г.К. Статистический очерк земской хирургии.

Хирургическая деятельность земских врачей Елисаветградского уезда за 1897 г. – Херсон, 1900.

3. Братусь В. Становлення і розвиток хірургії в Україні // *Aganin*. – 1998. – № 9–10.
4. Отчет по Херсонским богоугодным заведениям // *Сборник Херсонского Земства* (далі – СХЗ). – 1871. – № 11.
5. Отчет Херсонской губернской земской больницы за 1900 год // СХЗ. – 1902. – № 2.
6. Ведомость больницам Херсонской губернии // СХЗ. – 1871. – № 12.
7. О санитарно-врачебной части в губернии // СХЗ. – 1872. – № 7.
8. Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 г. – Херсон, 1890.
9. Улыбышев А.И. К вопросу о хирургической заболеваемости и помощи в Одесском уезде // *Врачебная хроника Херсонской губернии*. – 1897. – № 2.
10. Протокол съезда земских врачей Елисаветградского уезда // *Врачебная хроника Херсонской губернии*. – 1892. – № 8.
11. Постановления XIII съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии, 10–18 октября 1895 г. // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне: Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Вып. II. – Херсон, 1897.
12. Тезяков Н.И. Краткий исторический очерк земской медицины в Елисаветградском уезде в связи с деятельностью д-ра И.А. Веккера // *Врачебная хроника Херсонской губернии*. – 1896. – № 3.
13. Кмита И.Ф. Несколько слов о затруднениях, встречаемых при составлении хирургического отчета по уезду и об одной из мер к их устранению в будущем // *Врачебная хроника Херсонской губернии*. – 1901. – № 16.
14. Волохов П.П. Больничное дело и призрение хроников // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. – Вып. I. – Херсон, 1896.
15. Востриков П.Е. Хирургическая деятельность земских лечебных учреждений Александровского уезда в 1894 г. // XIII съезд врачей... – Вып. II. – Херсон, 1897.
16. Рецензии // *Врач*. – 1900. – № 49.
17. VIII Пироговский Съезд. Отдел земской и городской медицины // *Русский Врач*. – 1902. – № 25.
18. Цит. за: Бучакчійський А.Д. О постановке хирургической, глазной и других видов специальной помощи в губернии в участковой медицине и желательных изменениях в ней // *Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии*. – 1914. – № 2.
19. Уваров М. Что делать с губернской больницей? // *Врачебная хроника Херсонской губернии*. – 1892. – № 4.

Yermilov V.S. Surgical care as the component of Kherson zemstvo medicine. In the article is highlighted the state of surgical care for rural population as the component in composition of Kherson province Zemstvo medicine in the second half of the XIX – the early XX c.

Key words: surgical care, Zemstvo medicine, rural population, Kherson province.

Т. Ю. Герасимов

САНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1914–1917 pp.

У статті висвітлено санітарне становище волинських міст у період Першої світової війни. Розглянуто заходи цивільної та військової влади щодо його покращення.

Ключові слова: санітарія, Перша світова війна, міста, Волинська губернія, повсякденність.

Підтримання міста в належному санітарному стані, зазвичай, є одним із першорядних завдань діяльності міських органів влади, а тому посідає вагоме місце в їхніх щорічних видатках. Насамперед, це пояснюється тим, що занедбана санітарія призводить до підви-

щення епідемічних ризиків. Чистота вулиць і площ, своєю чергою, виступає в ролі індикатора розвиненості міського благоустрою та культури городян. Роль санітарії неабияк зростає в період природних чи воєно-політичних катаклізмів, унаслідок яких постраждале населення опиняється перед високою ймовірністю загибелі від низки хвороб. Таким чином, у санітарному відношенні серпень 1914 р. для українських міст не віщував нічого доброго. Зокрема це стосується Волинської губ. – регіону, що особливо сильно відчув на собі весь тягар Першої світової війни.

Загалом проблема санітарного стану волинських міст у 1914–1917 рр. у радянській та сучасній українській історичній науці згадується досить часто. Так, у збірнику документів, присвяченому 700-й річниці м. Рівного (1983 р.) було надруковано фрагмент із нарису відомого американського комуніста Дж. Ріда – «Оптимістичне паломництво», в якому описано жахливий антисанітарний стан центральної міської вулиці (1916 р.) [1]. Певну увагу зазначеній проблемі приділяли історики доби незалежної України. Серед них варто виокремити праці О. Соловйова [2], П. Савчука [3] та В. Денисюка [4]. Однак у названих дослідженнях санітарний стан міст Волинської губ. висвітлено опосередковано. При цьому варто зауважити, що в обласних архівних фондах міських управлінь Житомира, Луцька та Дубно питанням санітарії відведено чимало місця. З огляду на очевидну актуальність, санітарні проблеми волинських міст були предметом зацікавленості для тогочасних газет та військової влади. Останнє підтверджується документами Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Мета нашої статті полягає в дослідженні санітарного стану міст Волинської губ. Як важливого аспекту міської повсякденності періоду Першої світової війни.

Вступ Російської імперії у війну 1 серпня 1914 р. докорінно змінив характер міського життя Волинської губ. Міста стали транзитом для величезної кількості мобілізованих військових царської армії, австрійських полонених та біженців, а також місцем розташування шпиталів для поранених. У пресі недаремно наголошували на негайній необхідності покращення санітарного стану, оскільки, як тоді зазначалося, «усіякого роду інфекційні захворювання, що приймали характер епідемій, є самими звичайними супутниками війни» [5, 2]. Тому вже на початку війни санітарними справами міст активно почала цікавитися держава. 23 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав обов'язкову постанову про зобов'язання приватних власників житлової нерухомості, а також казенних, земських, міських та громадських закладів утримувати себе в чистоті. Зокрема суворо заборонялося розкидати гній, виливати нечистоти та помий, брудні води фабричного виробництва на вулиці, площі, в джерела, яри, канами, річки та інші місця, крім спеціальних місць, визначених владою. Крім того, вимагалось, щоб у кожній садибі були встановлені ящики чи ями для зберігання твердих та рідких відходів, які підлягали періодичному очищенню. За невиконання постанови передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб. або ув'язнення до 3-х місяців [6, 45].

Враховуючи те, що санітарний стан багатьох міст був далеким від ідеалу й під мирним небом, зазначена постанова видається досить доречною. В Дубно, наприклад, влітку 1914 р. у жахливому становищі перебувала площа навпроти ратушної будівлі. Інакше й не могло бути, оскільки її очищення покладалося на самого лише сторожа. Керуючись наказом волинського губернатора, відданий для реалізації обов'язкової по-

станови Ф. Трепова, дубенська міська влада поклала утримання та очищення площі на власників ратушної будівлі. Останніх також зобов'язали найняти постійного двірника для тримання їхнього подвір'я в чистоті, позаяк, воно, як виявилось, перебувало в антисанітарному стані. Нарешті, можновладці Дубно відреагували й на підмітання місцевими мешканцями вулиць у довільний час, внаслідок чого з'явилися незручності для публіки. Підмітати було дозволено лише до 7:00. Згідно рекомендації губернатора, в місті також необхідно було створити санітарні попечительства [7, 346].

У жовтні того року 11 таких попечительств заснували у волинському губернському центрі – Житомирі [8, 3]. Проте, й після того рівень санітарного добробуту міста жодним чином не відповідав його високому статусу. Всі зусилля місцевої влади й активної громадськості щодо покращення міської санітарії нівелювалися обмеженими фінансовими ресурсами та низьким рівнем культури населення. Куди може бути красномовніший факт жахливого антисанітарного стану садиби, що належала одному з житомирських лікарів (січень 1915 р.) [9, 3].

Роботи для покращення міської санітарії Житомира було більш, ніж удосталь. Частина міста, розташована на низинній місцевості, поблизу р. Тетерів, потребувала дренажу, через що більшість тамтешніх садиб страждали від сирості. Навесні 1915 р. одна з них фактично опинилася в суцільному болоті. Ще однією старою санітарною проблемою Житомира була відсутність каналізації, що, за твердженням сучасників, відчувалося на кожному кроці. Деякі ділянки в місті являли собою справжні клоаки. Ситуація значно погіршувалася стрімким збільшенням міської людності. Станом на 1915 р. кількість населення Житомира становила 144 тис. осіб, з яких лише 90 тис. були корінними мешканцями [10, 3]. За таких умов, нікого вже не дивували асенізаційні обози, що роз'їжджали містом посеред дня. Радикальне поліпшення санітарії вимагало 2 млн. руб., але таких коштів міський бюджет не мав [11, 6–8].

Загалом березень 1915 р. характеризувався загостренням санітарної ситуації в містах Західної Волині. Наближеність до театру воєнних дій призводила до безперервного руху російських військ до Галичини й назад, що у весняну пору підвищувало епідемічну небезпеку. Покращення санітарного стану стало наріжним питанням. У Дубно, наприклад, очищення відхожих місць та помийних ям майже не здійснювалося через відсутність асенізаційного обозу. Хоча на його створення потребувалося відносно небагато – 5 тис. руб., міська влада вирішила клопотати асигнування у губернатора [12, 726].

Тоді ж із великими санітарними проблемами стикнувся Луцьк. Так, при місцевих єврейських молитовних будинках та синагогах усе навколо було забруднено нечистотами, оскільки не було відхожих місць. Окрім того, городян насторожувала надмірна переваженість земської та єврейської лікарень, що насамперед обслуговували поранених воїнів. У разі появи масових епідемічних захворювань, лучан просто не було б де лікувати [13, 23в., 11]. Влітку забруднення Луцька посилювалося через зростання інтенсивності руху російських військових частин. Тримати місто в бодай мінімальній чистоті стало неможливим. Більше того вояки здійснювали забій худоби для своїх потреб прямо на місцях стоянок обозів та транспортних засобів. Нерідко всі відходи залишалися на поверхні землі. В липні 1915 р. через нестачу робочих рук міська влада просила у волинського губернатора залучити до очищення міста арештантів з місцевої в'язниці [13, 44зв.].

Після тяжких поразок російської армії влітку 1915 р., частина західноволинських міст опинилася під владою Австро-Угорщини. Очевидно, для австрійців поняття «чистоти» не було голословним. У Володимир-Волинську були негайно ліквідовані вогнища антисанітарії, розчищено р. Смог. У Луцьку окупаційна влада впорядкувала громадську криницю та викопала дві нові, відкрила лазню. На вимогу нових властей, вулиці набули охайного вигляду [2, 114–115]. Щоправда різким контрастом виглядали забруднене приміщення луцької міської управи, розміщеної в замку Любарта, в якій австрійці влаштували стайню [14, 25] та небажання останніх очищувати місцеві вигрібні ями [15, 55]. В захопленому Дубно за санітарним порядком пильно стежив комендант Шпринфельд. За найменші порушення мешканцями вимог гігієни та санітарії їх нещадно карали. Був навіть випадок, коли названий обер-лейтенант примусив відому в місті жінку вилізати вилити нею на вулицю помий [16, 3].

Водночас санітарні проблеми неокупованої частини західної Волині продовжували загострюватися. З тієї причини в жовтні 1915 р. у Староколястинові спостерігалися масові інфекційні захворювання. Деякі райони міста рясніли глибокими калюжами та канавами, що ніколи не висихали й слугували місцем звалищ, відходів та виділень хворих [13, 57зв.]. У перші місяці 1916 р. трагікомічного характеру набула ситуація в Новоград-Волинському, засвідчена доповідями двох ротмістрів начальнику Волинського губернського жандармському управління. Перший у жакливого антисанітарному стані міста звинувачував місцевих євреїв, які, начебто, таким чином хотіли позбутися військового гарнізону. Інший запевняв начальство, що «Новоград-Волинський у санітарному відношенні ніколи не відрізнявся чистотою, особливо на глухих вулицях серед єврейського населення, де ці обивателі виливають на вулицю всі нечистоти» [17, 110, 112]. Негативними враженнями від перебування в Рівному ділився й Дж. Рід: «Центральна шосейна вулиця була захарашена смердючими покидьками серед в'язких калюж, які розбризкувалися при кожному проїзді візників. Навкруги дзижчали хмари вгодованих мух» [1, 43].

Після відвоювання російськими військами в червні 1916 р. волинських міст, постала нагальна потреба у відновленні пошкодженої, внаслідок бойових дій, міської інфраструктури. Скрізь панувала жаклива антисанітарія. В Дубно, наприклад, були відсутні перевізні засоби та асенізатори, спроможні очистити переповнені вигрібні ями. Негативно позначався на чистоті міста постійний рух військових транспортів [18, 7, 10]. Восени за очищення Луцька активно взялася російська військова влада, встановивши для місцевого населення суворі вимоги щодо виконання санітарних правил. Військовий комендант притягував до адміністративної відповідальності багатьох луцьких домовласників [2, 15]. У січні 1917 р., через епідемію висипного тифу, цивільних лучан зобов'язали двічі на місяць відвідувати лазні. З метою контролю, кожному видавали банну картку, в якій адміністрація лазні робила відмітки про відвідування. Митися та дезінфікувати одяг можна було безкоштовно. Невиконання наказу каралося штрафом до 3 тис. руб. або ув'язненням на 3 місяці. Тоді ж були встановлені окремі санітарно-гігієнічні правила для луцьких перукарів [19, 4, 12].

Отже, період 1914–1917 рр. негативно позначився на санітарному стані волинських міст, ставши для них ключовою проблемою. Заходи центральної та місцевої влади щодо покращення міської санітарії, за умов підвищеної під час війни епідемічної небезпеки,

мали лише тимчасовий ефект, оскільки радикальні якісні зрушення в цій справі потребували значних фінансових впливів та не могли бути здійснені через близькість фронту, а тим більше – безпосереднє перебування в зоні бойових дій.

1. Ровно 700 лет. 1283–1983: Сб. док. и мат. – К., 1983.
2. Соловійов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 1.
3. Савчук П. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю: Мат. Міжн. наук. конф. – Дубно, 2014.
4. Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської...
5. Vivat. Война и санитария // Южная копейка. – 1914. – 26 октября.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 246.
7. Держархів Рівненської обл. (далі – ДАРО). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 12.
8. Санитарные попечительства // Жизнь Волыни. – 1914. – 8 октября.
9. К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волыни. – 1915. – 17 января.
10. Население г. Житомира и его ежедневная потребность // Жизнь Волыни. – 1915. – 11 октября.
11. Держархів Житомирської обл. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1267.
12. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 13.
13. Держархів Волинської обл. (далі – ДАВО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1461.
14. ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1584.
15. ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1287.
16. В Дубно // Жизнь Волыни. – 1916. – 4 июня.
17. ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 200.
18. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 14.
19. ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1570.

Gerasymov T.Y. Sanitary Problems of Volyn Province Towns in the 1914–1917ths. The sanitary situation in Volyn towns during the World War I is elucidated. The civil and military power measures aimed on improving the situation are considered.

Key words: sanitation, the World War I, towns, Volyn province, daily life.

Т. О. Матвієнко

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА ВИБОРАХ ДО ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ ВОСЕНИ 1917 р.

Аналізується діяльність політичних партій і селянської громадськості на виборах до повітових земств восени 1917 р. Визначаються політичні сили, які отримали перевагу на виборах гласних.

Ключові слова: повітове земство, гласні, повітові зібрання, вибори, соціал-революціонери, кадети.

Важливе завдання на сучасному етапі незалежності України – це формування системи органів місцевого самоврядування. Питання про вибори до цих органів є актуальним і тепер, оскільки відіграє помітну роль у політичному житті країни. Демократичні вибори в органи місцевого самоврядування визначаються рівнем розвитку різних політичних сил та інтересами соціальних груп. Тому важливою є потреба вивчення першого досвіду проведення демократичної виборчої кампанії в Україні. Зокрема значний інтерес у цьому сенсі становить період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918), коли, після повалення російського самодержавства, відбувся бурхливий процес проведення виборів до земств на принципах демократизації.

Попри суспільно-політичну і практичну актуальність проблеми становлення повітових земств як демократичних самоуправних інституцій періоду Центральної Ради, вона залишається мало вивченою. Хоча значний